

Paschalis Stanisław Mancini – myśl prawna i polityczna wobec wydarzeń końca XIX wieku

Luigi Lai

Magister prawa, specjalista badawczo-
-techniczny w Ośrodku Przetwarzania
Informacji w Państwowym Instytucie
Badawczym.

✉ luigi.lai@opi.org.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9515-5109>

Pasquale Stanislao Mancini: Legal and Political Views in the Context of Late 19th Century Events

Pasquale Stanislao Mancini, an esteemed Italian jurist, significantly impacted both the legal and political landscapes of the 19th century. The article examines Mancini's life, highlighting his early interest in law and democracy, fueled by his formative years coinciding with a tumultuous period of Italian history. It follows his journey as he navigates political upheaval in Naples, ultimately leading to his exile in Turin, where he becomes a prominent legal scholar. The paper further explores Mancini's key role in shaping international law, particularly his concept of nationality. Furthermore, the article sheds light on Mancini's later political career, including his time as Minister of Foreign Affairs and his controversial stance on colonial policy, which, despite criticism, he believed that it could be implemented responsibly and ethically. Finally, the text emphasizes the enduring legacy of Mancini's contributions to legal thought and practice, exemplified by his role in founding the Institut de Droit International, an organization later awarded the Nobel Peace Prize.

Słowa kluczowe: prawo międzynarodowe, Paschalis Stanisław Mancini, obywatelstwo, Instytut Prawa Międzynarodowego

Key words: international law, Pasquale Stanislao Mancini, nationality, Institut de Droit International

[https://doi.org/10.32082/fp.1\(85\).2025.1308](https://doi.org/10.32082/fp.1(85).2025.1308)

1. Wprowadzenie

Artykuł analizuje rolę Paschalisa Stanisława Manciniego w rozwoju prawa międzynarodowego i włoskiej polityki kolonialnej w XIX w., zwracając szczególną uwagę na związek między jego myślą prawną a jej zastosowaniami politycznymi. Głównym celem jest zbadanie wkładu P.S. Manciniego w debatę prawną i polityczną jego czasów

poprzez analizę takich aspektów, jak: 1) teoria narodowości jako fundament prawa międzynarodowego, podkreślająca, w jaki sposób P.S. Mancini interpretował zasadę narodowości jako podstawę legitymizacji państw i prawa do samostanowienia; 2) jego wkład w kodyfikację międzynarodowego prawa prywatnego, ze szczególnym uwzględnieniem jego roli w utworzeniu Instytutu Prawa

Międzynarodowego (*Institut de Droit International*) – organu, który położył podwaliny pod bardziej ustrukturyzowaną regulację stosunków prawnych między państwami; 3) jego rola we włoskiej polityce kolonialnej i pozorne sprzeczności między jego poparciem dla zasady równości narodów a promowaniem ekspansjonistycznej polityki. Problem naukowy poruszony w tym opracowaniu dotyczy spójności myśli P.S. Manciniego: czy jego koncepcja narodowości, która miała na celu zagwarantowanie prawa do samostanowienia narodów europejskich, może być rzeczywiście pogodzona z wizją uzasadniającą włoską ekspansję kolonialną, czy też jest to sprzeczny element w jego ramach teoretycznych?

Poprzez analizę prawnohistoryczną artykuł bada kontekst, w którym działał P.S. Mancini, oceniając, w jakim stopniu jego myśl wpłynęła na współczesne prawo międzynarodowe i czy niektóre z jego koncepcji można ponownie odczytać w świetle dzisiejszych teorii dotyczących samostanowienia narodów. Analiza ta opiera się na podejściu prawnohistorycznym, łączącym badanie źródeł pierwotnych i wtórnych z krytyczną refleksją nad ewolucją myśli Manciniego. W celu zrekonstruowania jego biografii i kontekstu historycznego, w którym pracował, odwołano się do źródeł bezpośrednich i pośrednich, w tym pism jego słynnej córki, Grazie Pierantoni Mancini, która napisała rozdział dotyczący życia i twórczości ojca w pamiątkowym tomie *In memoria di Pasquale Stanislao Mancini*, opublikowanym na początku 1911 r. Książka ta, zredagowana przez Nicolę Tortorę Braydę, jednego z najwierniejszych uczniów P.S. Manciniego, jest ważnym świadectwem, choć dziś niemal zapomnianym. Wykorzystanie tego źródła umożliwiło uzupełnienie spojrzenia o elementy bardziej osobiste i biograficzne¹.

Z perspektywy analizy prawnej praca skupiła się na dziełach P.S. Manciniego, w szczególności na *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti*² – „O narodowości jako fundamencie prawa narodów”, które stanowi rdzeń jego teorii narodowości i prawa międzynarodowego. Kontekst normatywny i doktrynalny XIX w., biorąc pod uwagę źródła prawne i debaty tamtych czasów, jest niezbędny, aby zrozumieć rolę P.S. Manciniego w kodyfikacji prawa prywatnego międzynarodowego. Takie podejście pozwala umieścić P.S. Manciniego w tradycji prawnej i politycznej jego czasów, podkreślając jego spuściznę intelektualną i pytania wciąż otwarte w jej interpretacji.

Paschalis Stanisław Mancini stał się kluczową postacią w intelektualnej i politycznej debacie swoich czasów³, wyróżniając się innowacyjnym podejściem do prawa i silną wiarą w potrzebę liberalnych reform. Jego kariera akademicka osiągnęła apogeum dzięki profesurze w Turynie, gdzie P.S. Mancini nie tylko rozpowszechniał swoją myśl poprzez nauczanie, ale także aktywnie angażował się w kwestie polityczne tamtych czasów, odgrywając kluczową rolę w ewolucji prawa międzynarodowego i obronie praw rodzących się narodów⁴. Poprzez swoje bezpośrednie zaangażowanie w wydarzenia polityczne włoskiego *risorgimento* P.S. Mancini był orędownikiem idei głoszącej, że naród powinien opierać się na fundamentach wspólnej tożsamości kulturowej i historycznej, a nie tylko na podziałach terytorialnych narzuconych przez obce mocarstwa. To myślenie doprowadziło go do odegrania aktywnej roli we włoskiej polityce zagranicznej, zwłaszcza w czasie, gdy był ministrem spraw zagranicznych i pracował nad promowaniem polityki kolonialnej, która odzwierciedlała szacunek dla narodów i kultur. Jego wizja zapewnienia równego traktowania narodów znalazła swój dalszy wyraz w założeniu

¹ Grazia Pierantoni Mancini – znana włoska poetka o szesnastowiecznej kulturze, córka Paschalisa Stanisława Manciniego. W monografii poświęconej jej słynnemu ojcu pisze w pierwszej osobie o życiu swojego znanego rodzica. W tym ustępie wykorzystano wspomnienia G.P. Mancini, która będąc zawsze blisko swojego ojca, była w stanie poznać go w wyjątkowy i dogłębny sposób, oferując nam osobistą i znajomą perspektywę. Wspomnienia te znalazły się w pamiątkowym tomie zatytułowanym *Scritti in memoria di Pasquale Stanislao Mancini* – „Pisma ku pamięci Paschalisa Stanisława Manciniego”, wydanym na początku XX w. Zob. G. Pierantoni Mancini, *Vita di Pasquale Stanislao Mancini*, w: *In Memoria*

di Pasquale Stanislao Mancini, red. N.T. Brayda, Napoli 1911, s. 18–36.

² P.S. Mancini, *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti*, Torino 1851.

³ E. Jayme, *Potere politico e codificazione del diritto internazionale privato: da Mancini a Bismarck*, w: *Diritto e potere nella storia Europea*, t. 2. IV Congresso internazionale della Società italiana di storia del diritto, Firenze 1982, s. 171 i n.

⁴ E. Morelli, *Pasquale Stanislao Mancini da Napoli a Torino*, w: *tejtze, Tre Profili: Benedetto XIV, Pasquale Stanislao Mancini, Pietro Roselli*, Roma 1955, s. 49 i n.

Instytutu Prawa Międzynarodowego – organizacji, która pod jego kierownictwem dążyła do ustanowienia zasad międzynarodowego prawa prywatnego na bardziej sprawiedliwych i uniwersalnych podstawach. Przyznanie w 1904 r. Instytutowi Prawa Międzynarodowego Pokojowej Nagrody Nobla podkreśliło międzynarodowe uznanie dla jego teorii i zaangażowania na rzecz postępu i pokoju między narodami⁵. Postać P.S. Manciniego stanowi pomost między prawem a polityką, jego praca zaś utorowała drogę dla bardziej nowoczesnych koncepcji prawa międzynarodowego i polityki zagranicznej.

Niniejszy artykuł składa się z trzech głównych części: najpierw omówiono środowisko i kontekst historyczny, w którym urodził się i pracował P.S. Mancini; następnie jego wpływ na świat prawa; wreszcie jego rolę w krajobrazie politycznym i w międzynarodowym prawie publicznym. Na koniec zostanie przedstawiona także zwięzła konkluzja.

Aby lepiej zilustrować wyjątkowy charakter postaci P.S. Manciniego, warto rozważyć kilka istotnych faktów z jego życia: już w wieku 10 lat tłumaczył teksty z łaciny, a w wieku 12 lat z greki. W wieku 19 lat przedstawił w Royal Society of London pracę na temat teorii łączącej trzęsienia ziemi z elektrycznością. W wieku zaledwie 21 lat ukończył studia prawnicze w Neapolu. Był także redaktorem demokratycznego czasopisma sprzeciwiającego się absolutyzmowi, prawnikiem, posłem neapolitańskim, emigrantem politycznym, a później profesorem prawa prywatnego międzynarodowego w Turynie. W swojej karierze politycznej był senatorem i ministrem przy różnych okazjach (pełniąc np. funkcję ministra edukacji publicznej, ministra sprawiedliwości i ministra spraw zagranicznych), przyczyniając się znacząco do legislacyjnej i administracyjnej unifikacji Królestwa Włoch. Jako prawnik walczył o zniesienie kary śmierci, co udało się osiągnąć dzięki zatwierdzeniu Kodeksu karnego w roku 1889⁶. Głęboko zastanawiał się nad koncepcją narodowości jako fundamentu prawa

międzynarodowego, który to temat przeniknął jego późniejszą karierę polityczną. Był także aktywnie zaangażowany w ustawodawstwo kościelne mające na celu określenie relacji między państwem a Kościołem katolickim⁷.

Należy zwrócić uwagę na złożoność postaci P.S. Manciniego – człowieka o wielu talentach i niezwyklej osobowości. Pochodzący ze szlacheckiej i zamożnej rodziny, poświęcił swój status dla obrony demokracji, nie wahał się nawet wybrać wygnania. Twórca jednolitej wizji Włoch, stworzył ideę narodu, w którym Włosi, choć podzieleni na różne państwa, mieli być uznawani i określani jako jeden byt narodowy. Profesor uniwersytecki i naukowiec o międzynarodowej renomie, kilkakrotnie pełnił funkcję ministra w jednolitym państwie, przyczyniając się swoją myślą i działaniem do budowy nowoczesnych Włoch.

2. Środowisko i kontekst historyczny

Paschalis Stanisław Mancini urodził się w 1817 r. w szlacheckiej i zamożnej rodzinie w Królestwie Obojga Sycylii, zaledwie dwa lata po kongresie wiedeńskim, który zapoczątkował tzw. restaurację, czyli okres przywracania równowagi politycznej w Europie po wojnach napoleońskich. W wyniku tych zmian Półwysep Apeniński został ponownie podzielony na 10 niezależnych państw, a władza znowu oparła się na rządach absolutystycznych. Wychowanie w tym skomplikowanym kontekście politycznym miało decydujący wpływ na późniejsze przekonania prawnicze i polityczne P.S. Manciniego, który przez całe życie sprzeciwiał się absolutyzmowi i dążył do reform społecznych oraz prawnych⁸.

Młody Paschalis Stanisław miał przywilej wychowywania się w środowisku sprzyjającym edukacji i rozwojowi intelektualnemu. Opiekę nad nim sprawował jego wuj ze strony matki, Giovanni Battista Rioli, znany neapolitański sędzia, który wprowadził go w świat teorii prawnych i politycznych. To właśnie dzięki niemu P.S. Mancini po raz pierwszy zetknął się z demokratycznymi ideami Giana Battisty Vico, wybitnego filozofa neapolitańskiego, którego myśl miała znaczący wpływ na jego późniejsze

⁵ P.S. Mancini, *Trattative del governo italiano e convocazione a Roma di una conferenza diplomatica degli atti della convenzione in materia di diritto internazionale privato e sicurezza dei cittadini*, Roma 1885 (fragment zbioru relacji dyplomatycznych, przedstawionego do Sejmu 28 czerwca 1885 r. przez ministra spraw zagranicznych P.S. Manciniego).

⁶ E. Jayme, *Pasquale Stanislao Mancini (1817–1888): l'attualità del suo pensiero*, „Atti della Accademia Roveretana degli

Agiati. Contributi della Classe di scienze umane, di lettere ed arti” 1987, t. 27, s. 23–41.

⁷ Tamże.

⁸ G. Pierantoni Mancini, *In memoria...*, s. 18.

poglądy na temat państwa i prawa. To doświadczenie wzmocniło w nim poczucie głębokiego przywiązania do wartości demokracji i praw obywatelskich, które ukształtowały całe jego życie i działalność publiczną⁹.

Po ukończeniu studiów prawniczych na Uniwersytecie Neapolitańskim P.S. Mancini szybko zdobył uznanie jako prawnik, wyróżniając się nie tylko elokwencją, ale także głębokim zrozumieniem prawa i jego funkcji w społeczeństwie. Już we wczesnym okresie swojej kariery angażował się w działalność publicystyczną, założył czasopismo poświęcone naukom moralnym, prawnym i ekonomicznym, które cieszyło się ogromnym zainteresowaniem nie tylko we Włoszech, ale także w innych europejskich ośrodkach intelektualnych, takich jak Paryż, Londyn i Madryt. W latach 40. XIX w. jego wpływ w środowisku akademickim i politycznym znacząco wzrósł – założył prestiżowe pismo prawnicze, w którym publikował artykuły na temat prawa międzynarodowego i teorii państwa. Zyskał reputację jednego z najwybitniejszych neapolitańskich intelektualistów tamtego okresu. Jego koncepcje prawne i filozoficzne miały ogromny wpływ na rozwój włoskiej nauki prawa. Promował ideę sprawiedliwości naturalnej, przeciwstawiając ją absolutnej władzy monarchy. Był również zagorzałym przeciwnikiem kary śmierci, a jego działalność na rzecz demokratyzacji edukacji prawniczej w Neapolu przyczyniła się do ukształtowania nowego pokolenia włoskich prawników i działaczy politycznych¹⁰.

Podczas pobytu w Rzymie P.S. Mancini nawiązał kontakt z najważniejszymi kręgami intelektualnymi i politycznymi. Jego celem było założenie gazety promującej liberalne idee, jednak plany te zostały udaremnione przez surową cenzurę. W tym czasie we Włoszech narastała napięcia społeczne – w 1847 r. na Sycylii i w Kalabrii wybuchła rewolucja, której uczestnicy wznosili hasła „Niech żyją Włochy, niech żyje Konstytucja, niech żyje Pius IX!”¹¹. W obliczu masowych protestów i spisków przeciwko jego rządowi król zdecydował się na ustępstwa, odwołując niepopularnych ministrów i przyznając obywatelom pewne prawa¹². W listopadzie 1847 r.

tłumy zebrały się przed Pałacem Królewskim w Neapolu, skandując hasła poparcia dla idei zjednoczenia Włoch. W odpowiedzi król zakazał publicznych wystąpień i wydał dekret zabraniający jakichkolwiek manifestacji politycznych. Mimo to powstanie sycylijskie, szczególnie po ostrzelaniu Palermo, nabrało impetu i przyspieszyło dalsze wydarzenia rewolucyjne¹². W styczniu 1848 r. ulice Neapolu wypełniły się trójkolorowymi flagami, które pojawiały się wszędzie – w oknach domów, w butonierkach młodych mężczyzn, a nawet w dekoracjach i kwiatach. Podczas demonstracji 27 stycznia tłum zmusił króla do obietnicy uchwalenia nowej konstytucji, co zostało oficjalnie ogłoszone dwa dni później. Ówczesna prasa opisywała euforyczną atmosferę, tryumfalne łuki i wiwaty na cześć „demokratycznego króla”¹³.

Po wyborach w 1848 r. P.S. Mancini został deputowanym. Jednak zanim parlament rozpoczął obrady, król Ferdynand II próbował zmusić wszystkich posłów do podpisania przysięgi lojalności wobec jego władzy. Paschalis Stanisław Mancini sprzeciwił się temu i przekonał innych deputowanych do przesunięcia głosowania nad przysięgą. W odpowiedzi na ten opór król nakazał rozprawienie się z opozycją, a ulice Neapolu wypełniły się barykadami i demonstrantami¹⁴. W tych dramatycznych okolicznościach P.S. Mancini odegrał kluczową rolę – to on przygotował formalny protest Izby Deputowanych, potępiając łamanie praw konstytucyjnych przez króla. Dokument ten szybko rozpowszechnił się w Europie i stał się symbolem walki o demokratyczne Włochy¹⁵.

Paschalis Stanisław Mancini znalazł się jednak na celowniku rządu. Dzięki ostrzeżeniu młodego chłopca sądowego, który dowiedział się o planowanym aresztowaniu Manciniego, udało mu się uciec. Znajdując schronienie na pokładzie francuskiego statku, uniknął więzienia, jednak we wrześniu 1849 r. został skazany zaocznie na 25 lat pozbawienia wolności i zmuszony do emigracji. Stracił również stanowisko na Uniwersytecie Neapolitańskim¹⁶.

R. Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche” 1889, t. 6, s. 548–567.

12 G. Pierantoni Mancini, *In memoria...*, s. 21.

13 Tamże, s. 22.

14 Tamże, s. 23.

15 Tamże, s. 25.

16 Tamże, s. 29.

9 E. Morelli, *Pasquale Stanislao Mancini...*, s. 52.

10 E. Mura, *All'ombra di Mancini*, Pisa 2017, s. 151.

11 G. Carle, *Pasquale Stanislao Mancini e la teoria psicologica del sentimento nazionale: discorso commemorativo*, „Atti della

3. Ucieczka z Neapolu i pierwsze lata Manciniego w Turynie

Po krótkim pobycie we Francji P.S. Mancini przybył do Turynu. Królestwo Sardynii, którego stolicą był Turyn, było pierwszym włoskim państwem, które przyjęło nowoczesną konstytucję – *Statuto Albertino* – ogłoszoną w 1848 r. przez króla Karola Alberta. Konstytucja ta gwarantowała podstawowe swobody obywatelskie, takie jak wolność prasy, prawo do zgromadzeń i wybierany parlament z władzą ustawodawczą. Reformy te stanowiły wyraźne odejście od polityki innych państw włoskich, a zwłaszcza Królestwa Obojga Sycylii, z którego pochodził P.S. Mancini. Z uwagi na względną otwartość polityczną i instytucje konstytucyjne Królestwo Sardynii stało się

które przenikało cały kraj, sugerując, że jego podział na wiele niezależnych państw był postrzegany bardziej jako sztuczny i przestarzały niż jako konkretna konieczność; podział ów był w wyraźnym kontraście do demokratycznej i narodowej tęsknoty, która charakteryzowała zapal *risorgimento*¹⁸.

W Turynie naturalne było, że P.S. Mancini szybko dołączył do innych wygnańców, korzystając z sieci kontaktów, które rozwinął w latach 30. i 40. XIX w. w Neapolu, gdzie zawsze był bardzo aktywny we włoskiej sferze kulturalnej. W swoich doświadczeniach parlamentarnych w 1848 r. P.S. Mancini żywił nadzieję, że Królestwo Obojga Sycylii zostanie przekształcone w państwo otwarte na podstawowe wolności polityczne i obywa-

Paschalis Stanisław Mancini, wybitny włoski prawnik XIX wieku, ukształtował myśl prawną opartą na idei narodowości jako podstawie prawa międzynarodowego.

schronieniem dla wielu włoskich patriotów i intelektualistów prześladowanych w swoich krajach z powodów politycznych. Tak było w przypadku wielu wygnańców z Królestwa Obojga Sycylii, Lombardii-Veneto, Państw Papieskich i Wielkiego Księstwa Toskanii, którzy znaleźli schronienie w Piemontcie. Turyn stał się epicentrum dla demokratycznych działaczy i myślicieli tamtych czasów. Stolica była miastem o stosunkowo bardziej otwartym klimacie politycznym niż inne włoskie państwa. Sprzyjało to rozwojowi środowiska intelektualnego i kulturalnego, w którym nowe idee mogły być dyskutowane przy mniejszych ograniczeniach politycznych. Wielu przedstawicieli włoskiego *risorgimento*, w tym P.S. Mancini, którzy byli uciskani lub prześladowani w innych państwach, znalazło schronienie w Turynie¹⁷. W tym okresie stolica królestwa stała się ważnym ośrodkiem dla włoskiej elity, służąc jako schronienie i miejsce spotkań dla najwybitniejszych umysłów ze wszystkich części półwyspu. Zdolność tego miasta do asymilacji i akceptacji takich wygnańców świadczy już o obecności jednolitej wizji Włoch i poczucia wspólnego narodu,

telskie oraz że będzie mogło wpasować się w kontekst konfederacyjny w skali półwyspu, umożliwiając Włochom pojawienie się jako znaczący międzynarodowy gracz polityczny. Jednak podczas wygnania w Turynie zdał sobie sprawę, że naród neapolitański ostatecznie wygaśł wraz z agresją na demokratyczny parlament dokonaną w 1848 r. przez Ferdynanda II i że nie ma możliwości dialogu z dynastią Burbonów ani reform. Paschalis Stanisław Mancini był przekonany, że jedynym narodem z obiecującą przyszłością wolności, postępu i nowoczesności w Europie są Włochy, a państwem zdolnym do kierowania tym procesem było wyłącznie Królestwo Sardynii – jedyne spośród państw półwyspu, które rozpoczęło kurs reform wewnętrznych mających na celu promowanie włoskiego państwa narodowego, a nie tylko sabaudzkiego¹⁹.

¹⁸ F. Ieva, *The Chair of International Law and Pasquale Stanislao Mancini's Lectures in Turin*, w: *Natural Law and the Law of Nations in Eighteenth and Nineteenth-Century Italy*, red. E.F. Malaspina, G. Silvestrini, Boston 2023, s. 231.

¹⁹ E. Mongiano, *Gli anni torinesi*, w: *Per una rilettura di Mancini. Saggi sul diritto del Risorgimento*, red. I. Birocchi, Pisa 2018, s. 121.

¹⁷ E. Morelli, *Pasquale Stanislao Mancini...*, s. 49 i n.

Działalność Manciniego przyciągnęła uwagę ówczesnego przewodniczącego rady, Massimo d'Azeglio, który początkowo rozważał pomysł założenia szkoły kształcącej sardyńskich dyplomatów, mającej na celu wzbogacenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych o młodych ludzi nie tylko pochodzenia arystokratycznego. Projekt ten nie został jednak zrealizowany. Później, w 1850 r., minister sprawiedliwości Giuseppe Siccardi zaprosił Manciniego do udziału w komisji odpowiedzialnej za rewizję prawa cywilnego i karnego²⁰. Wkrótce potem M. d'Azeglio powierzył ministrowi edukacji publicznej Cristoforo Mameliemu zadanie przedstawienia projektu ustawy o utworzeniu katedry nauk konsularnych i dyplomatycznych na Uniwersytecie w Turynie. W tym okresie P.S. Mancini zdał sobie sprawę, że Królestwo Sardynii, pomimo porażki w pierwszej wojnie o niepodległość (1848–1849), weszło na ścieżkę reform, które, wspierane przez Statut albertyński, mogły dać solidne podstawy prawne aspiracjom narodowym, rozszerzając je poza zwykłą sferę komunalną państwa²¹.

Proces legislacyjny mający na celu utworzenie Katedry Nauk Konsularnych i Dyplomatycznych zakończył się szybciej, wraz z ustawą ogłoszoną 14 listopada 1850 r. i późniejszym dekretem z 17 grudnia 1850 r., powierzającym nauczanie Manciniemu. Nowa katedra, włączona do Wydziału Prawa Królewskiego Uniwersytetu w Turynie, została nazwana Katedrą Międzynarodowego Prawa Publicznego i Prywatnego, a wykłady miały rozpocząć się w styczniu 1851 r. Składająca się z pięciu artykułów ustawa podkreślała ideę Włoch związanych z monarchią sabaudzką, przewidując wizję Włoch jako jednego i zjednoczonego podmiotu politycznego i prawnego²².

Dnia 22 stycznia 1851 r. P.S. Mancini wygłosił na Uniwersytecie w Turynie swój słynny wykład inauguracyjny *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti* („Obywatelstwo jako podstawa prawa narodów”)²³. Jego przemówienie, naznaczone odradzającą się retoryką i biegłą sztuką oratorską, doskonaloną przez lata działalności prawniczej, odbyło się podczas uroczystej

ceremonii akademickiej, pozwalając władzom i wykładowcom bezpośrednio docenić walory krasomówcze i intelektualne profesora, którego nazwisko było już znane we Włoszech i za granicą. Chociaż kontekst był formalnie lokalny, P.S. Mancini zwracał się do znacznie większej publiczności; nie było to tylko przemówienie naukowe, ale prawdziwie polityczne. W swoim elokwentnym i przekonującym wystąpieniu stanowczo argumentował, że narodowość powinna być uważana za podstawę prawa międzynarodowego, czemu zdecydowanie sprzeciwiały się niektóre dominujące mocarstwa, w szczególności Austria, która widziała niebezpieczeństwo w tym nowym apelu do narodów. Austriacki ambasador w Turynie wywarł znaczną presję na premiera M. d'Azeglio, aby złagodził stanowisko lub zastąpił Manciniego bardziej kompromisową osobą. Królestwo Obojga Sycylii również wyraziło podobne pretensje. Pomimo tych nacisków P.S. Mancini cieszył się znaczną ochroną i wsparciem, odzwierciedlając poparcie monarchii sabaudzkiej dla jego postępowych idei i wizji bardziej inkluzywnej polityki międzynarodowej, która szanowała tożsamość narodową.

Teoria narodowości Manciniego nie była jedynie abstrakcyjnym opracowaniem prawnym, ale stanowiła część szerszego kontekstu XIX-wiecznego włoskiego nacjonalizmu. Na jego myślenie wpłynęły idee *risorgimento* i przekonanie, że naród jest elementem legitymizującym państwo. Pod tym względem jego podejście było zbliżone do podejścia Giuseppe Mazziniego, który uważał naród nie tylko za rzeczywistość kulturową i historyczną, ale także za zasadę organizacji politycznej i moralnej. Jednak podczas gdy G. Mazzini postrzegał budowę państwa narodowego jako rewolucyjny proces oparty na woli ludu, P.S. Mancini starał się zapewnić prawne uzasadnienie prawa narodów do samostanowienia. Dla niego zasada narodowości nie ograniczała się do Włoch, ale stanowiła podstawę prawa narodów, legitymizując ruchy zjednoczeniowe i niepodległościowe w Europie. Wizja ta znalazła odzwierciedlenie w jego działalności akademickiej i politycznej, przyczyniając się do rozpowszechnienia koncepcji narodowości, która wpłynęła na rozwój międzynarodowego prawa prywatnego.

W tym samym czasie P.S. Mancini pracował nad przywróceniem swojej kariery prawniczej w Turynie. Na początku 1851 r. złożył wniosek o przyznanie mu obywatelstwa Królestwa Sardynii i przysięgę lojalności

²⁰ F. Mele, *Commissione per la revisione del diritto civile e penale*, Roma 2002, w szczególności s. 30–36, 43–50.

²¹ G. Saredo, *Saggio sulla storia del diritto internazionale privato*, Firenze 1873, s. 133.

²² S. Toniolo, *Pasquale Stanislao Mancini e il diritto processuale civile internazionale attuale*, „Rivista di Diritto Processuale” 2011, nr 4, s. 885.

²³ P.S. Mancini, *Della nazionalità come fondamento...*, dz. cyt.

wobec króla i konstytucji. Paschalis Stanisław Mancini został upoważniony do wykonywania zawodu prawnika i szybko wyróżnił się wyjątkowymi umiejętnościami oratorskimi i wiedzą prawniczą, kontynuując w Turynie prestiżową karierę, którą rozpoczął w Neapolu.

W latach 1852–1855 P.S. Mancini poświęcił swoje wykłady opracowaniu kryteriów rozwiązywania konfliktów prawnych na poziomie międzynarodowym. Kryteria te zostały później włączone do włoskiego Kodeksu cywilnego z 1865 r. i stały się podstawą dla próby stworzenia międzynarodowego kodeksu prawa prywatnego międzynarodowego – projektu, który P.S. Mancini

4. Początek nowej kariery politycznej

Aktywny w polityce P.S. Mancini współpracował z premierem, słynnym Camillo Cavourem, podczas negocjacji i podpisania traktatu z Zurychu w 1859 r. Wybrany na deputowanego do parlamentu Sabaudii, wspierał „misję tysiąca” Giuseppe Garibaldiego i wybory polityczne C. Cavoura, zwłaszcza podczas debaty 29 czerwca 1860 r. Po pozytywnym wyniku plebiscytów przyczynił się do opracowania raportu, który upoważnił rząd do zadekretowania aneksji prowincji środkowych i południowych Włoch, choć wyraził zakłopotanie z powodu rezygnacji z aneksji regionów weneckich. W okresie

Teoria narodowości Manciniego stała się filarem włoskiego *risorgimento* i miała wpływ na kształtowanie nowoczesnych koncepcji prawa międzynarodowego.

wytrwale realizował przez dekadę, aż do 1873 r., kiedy założył Instytut Prawa Międzynarodowego. Paschalis Stanisław Mancini, uznawany za wybitnego prawnika międzynarodowego, został wybrany na pierwszego prezesa Instytutu. Podczas sesji w Genewie w 1874 r. P.S. Mancini jako prezes podkreślił w swoim raporcie potrzebę przyjęcia międzynarodowych konwencji standaryzujących niektóre zasady prawa prywatnego międzynarodowego, aby zapobiec uzależnieniu zarządzania prywatnymi stosunkami międzynarodowymi od równowagi sił między państwami. W 1857 r. Królewski Uniwersytet w Turynie uznał wartość nauczania Manciniego, zmieniając nazwę jego kursu na „Prawo międzynarodowe” i włączając go do piątego roku zwykłego kursu Wydziału Prawa. Zmianie tej towarzyszyła jednak konieczność skrócenia czasu trwania kursu z dwóch do jednego roku, co zmusiło Manciniego do podkreślenia niewystarczającej ilości czasu na odpowiednie omówienie zakresu i znaczenia tematów. Znacząca reputacja wykładowcy została dodatkowo potwierdzona, gdy otrzymał zaszczyt wygłoszenia przemówienia inauguracyjnego w roku akademickim 1858/1859²⁴.

aneksji P.S. Mancini został wysłany przez C. Cavoura do Bolonii i Florencji, aby kierować komisją pracującą nad rozszerzeniem ustawodawstwa Królestwa Sardynii, stojąc przed wyzwaniem unifikacji legislacyjnej, niezbędnej do uzupełnienia politycznego zjednoczenia kraju. W parlamencie Królestwa Sardynii P.S. Mancini wykazał się gorącym zaangażowaniem w sprawę narodową, co było szczególnie widoczne w jego przemówieniu przeciwko cesji Nicei na rzecz Francji, co przyniosło mu podziw i przyjaźń G. Garibaldiego. W marcu 1862 r. P.S. Mancini po raz pierwszy objął stanowisko ministerialne w rządzie Urbano Rattazziego – jako minister edukacji publicznej. Wykorzystał swój autorytet do wprowadzenia filozofii prawa jako obowiązkowego przedmiotu na wydziałach prawa. Zrezygnował jednak ze stanowiska ministra po około miesiącu z powodu niemożliwych do pogodzenia różnic z innymi członkami rządu, później dołączając do opozycji, bardziej wrażliwej na potrzeby społeczne.

W Kodeksie cywilnym z 1865 r. neapolitański prawnik odegrał kluczową rolę w zniesieniu zasady wzajemności na rzecz zasady całkowitej równości w traktowaniu obywateli i cudzoziemców, co było szczególnie korzystne dla Włoch, wówczas kraju silnie charakteryzującego się emigracją.

²⁴ E. Jayme, *Pasquale Stanislao Mancini, il diritto internazionale privato tra Risorgimento e attività forense*, Padova 1988, s. 24.

5. Okres służby Manciniego jako urzędnika ministerialnego

W 1871 r. P.S. Mancini objął Katedrę Prawa Międzynarodowego na Uniwersytecie Rzymskim, po opuszczeniu Uniwersytetu w Turynie, gdzie w 1874 r. został mianowany emerytowanym profesorem²⁵. W styczniu 1876 r. P.S. Mancini, wówczas prawnik o międzynarodowej renomie, został przewodniczącym Rady Izby Adwokackiej w Rzymie, a w tym samym roku został mianowany ministrem sprawiedliwości w rządzie Agostino Depretisa. Podczas swojej kadencji był aktywnie zaangażowany w reformę kodeksów, przedstawiając propozycje nowego Kodeksu karnego, znoszącego karę śmierci, i Kodeksu handlowego, eliminującego karę pozbawienia wolności za długi. Nowy Kodeks handlowy, ogłoszony w 1882 r. i znany jako „kodeks Manciniego”, jest świadectwem jego ważnego wkładu w opracowanie i przyjęcie nowych przepisów. Paschalis Stanisław Mancini poświęcił się również zagwarantowaniu niezależności sądownictwa od władzy politycznej i normalizacji sytuacji w południowych Włoszech, sprzeciwiając się przyjęciu wyjątkowych środków, które jego zdaniem uwydatniłyby różnice między różnymi włoskimi realiami²⁶.

W 1878 r., zgodnie z włoską tradycją, nowy rząd zastąpił stary, a polityczny wzrost Benedetto Cairoliego skłonił Manciniego do wznowienia działalności sądowej i akademickiej, w tym obrony admirała Carla Pelliona di Persano, który został postawiony przed sądem po klęsce pod Lipskiem. W tym samym roku został ponownie wybrany w wyborach parlamentarnych, ale jednocześnie i zmuszony do rezygnacji z nauczania – ze względu na prawo narzucające niezgodność między karierą uniwersytecką a rolą parlamentarną. W 1881 r. P.S. Mancini został dyrektorem *Enciclopedia Giuridica Italiana*, prestiżowego stanowiska, które piastował aż do śmierci. Równolegle, poprzez swoją rolę w Instytucie Prawa Międzynarodowego i jako członek parlamentu, intensywnie pracował nad promowaniem arbitrażu jako sposobu zapobiegania konfliktom zbrojnym. Pomimo licznych inicjatyw i nacisków rezultat nie był

taki, jakiego oczekiwano. Paschalis Stanisław Mancini postrzegał obowiązkowy arbitraż jako najlepszy sposób na uregulowanie stosunków międzynarodowych i przewyższenie ograniczeń systemu „koncertu europejskiego”. Od maja 1881 do lipca 1885 r. P.S. Mancini pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych²⁷. Na tym stanowisku był jednym z głównych negocjatorów trójpzymierza, traktatu podpisanego 20 maja 1882 r. Chociaż początkowo miał nadzieję na włączenie w ów sojusz Anglii, napotkał niemiecki sprzeciw i został zmuszony do włączenia jednostronnej deklaracji Włoch, aby wyjaśnić niebrytyjski charakter paktu i podkreślić zaangażowanie Włoch w utrzymywanie dobrych stosunków z Anglią.

W 1882 r., pod przewodnictwem jego zięcia Augusto Pierantoniego, w Turynie odbyła się doroczna sesja Instytutu Prawa Międzynarodowego²⁸, na którą duży wpływ miało myślenie Manciniego. Pomimo jego ambicji i poświęcenia polityka zagraniczna i kolonialna Manciniego znalazła się w centrum ostrej krytyki we włoskim środowisku parlamentarnym. Krytyka ta osiągnęła punkt kulminacyjny, gdy P.S. Mancini, próbując ustanowić wspólną włosko-angielską kontrolę nad terytorium Egiptu i zaangażować Wielką Brytanię w interwencję wojskową w Sudanie, spotkał się z kategoryczną odmową strony brytyjskiej. Ta dyplomatyczna porażka przyspieszyła jego decyzję o rezygnacji, wyznaczając decydujący moment zwrotny, który zakończył jego karierę polityczną. Paschalis Stanisław Mancini wpadł na pomysł promowania wielonarodowej interwencji w Afryce, zakorzenionej w zasadzie narodowości, strategii, która miała na celu zjednoczenie wielkich europejskich mocarstw we wspólnej sprawie. Jednak jego niezdolność do strategicznego wykorzystania istniejących napięć między Francją a Anglią uniemożliwiła realizację tego planu, pozostawiając jego wysiłki bez niezbędnego wsparcia głównych zaangażowanych mocarstw.

²⁷ V. Genin, *Pasquale S. Mancini: du laboratoire juridique national à la Fabrique du droit international (1866–1869)*, „Mélanges de l'École française de Rome” 2018, t. 130, nr 2, s. 323.

²⁸ E. Malaspina, *Toil of the Noble World: Pasquale Stanislaw Mancini, Augusto Pierantoni and the International Legal Discourse of 19th Century Italy*, „Clio@Themis” 2020, nr 18, s. 11.

²⁵ P.S. Mancini, *Della vocazione del nostro secolo per la riforma e la codificazione del diritto delle genti, e per l'ordinamento di una giustizia internazionale*, Roma 1874.

²⁶ Z. Ortensio, *Pasquale Stanislaw Mancini. L'uomo lo studioso il politico*, Napoli 1991, s. 128.

6. Poglądy Manciniego na politykę kolonialną

Czytelnik może zauważyć pozorną sprzeczność między popieraną przez Manciniego polityką kolonialną a jego zaangażowaniem na rzecz równości narodów. Aby w pełni docenić koncepcyjne podstawy tej idei, kluczowe jest przyjęcie perspektywy historycznej, która uwzględni kontekst i intencje Manciniego.

Powyższe można zrozumieć, analizując przemówienie, które P.S. Mancini jako minister spraw zagranicznych wygłosił w parlamencie 27 stycznia 1875 r. Odnosił się w nim do transformacji współczesnych warunków globalnych, podkreślając, że kolonie nie powinny utrzymywać przestarzałych systemów, takich jak niewolnictwo czy monopole handlowe. Podkreślił potrzebę utrzymania tych

europejskich produktów, przyczyniając się w ten sposób do ekspansji gospodarczej i bogactwa.

W swojej elokwentnej przemowie P.S. Mancini podkreślił kluczowe znaczenie prowadzenia polityki kolonialnej, która byłaby nie tylko odpowiedzialna, ale także starannie przemyślana i wyważona. Argumentował, że taka polityka powinna kierować się zasadami sprawiedliwości i zrównoważonego rozwoju, unikając wyzysku i zapewniając, że podejmowane działania promują wymierną poprawę zarówno dla kraju macierzystego, jak i dla zaangażowanych kolonii. Paschalis Stanisław Mancini uważał, że przemysłowe podejście do kwestii kolonialnych nie tylko pomoże promować pokój i stabilność, ale także umocni międzynarodową reputację kraju jako cywilizowanej i moralnej siły.

Sprzeczność między zasadą równości narodów a polityką kolonialną Manciniego odzwierciedla dylematy europejskiej myśli XIX wieku. Mancini, wierząc w misję cywilizacyjną Włoch, postrzegał ekspansję kolonialną jako narzędzie modernizacji, co z dzisiejszej perspektywy budzi kontrowersje.

regionów jako otwartych na wolność żeglugi i handlu, zachęcając do równego dostępu dla wszystkich cywilizowanych narodów. Co więcej, P.S. Mancini zwracał uwagę, że Włochy, będąc znaczącą potęgą handlową i morską, wiążą swoją przyszłość z rozwojem tych zdolności, niezbędnych dla ich dobrobytu gospodarczego. Sygnalizował również znaczenie zajęcia się zjawiskiem włoskiej emigracji, które nie powinno być utrudniane, ale zarządzane tak, aby emigranci mogli znaleźć możliwości i ochronę pod banderą narodową, zamiast bezwarunkowo się rozpraszać. Wreszcie krytykował pogląd, że przedsięwzięcia kolonialne nie są ekonomicznie opłacalne, argumentując, że przekształcenie niewykorzystanych terytoriów w kwitnące rynki i centra konsumpcji może nastąpić poprzez cywilizacyjny wpływ włoskich kolonii²⁹. To, jego zdaniem, doprowadziłoby tubylców do zaspokojenia nowych potrzeb i stania się konsumentami

Kontrowersyjny aspekt myśli P.S. Manciniego dotyczy jego pozornej sprzeczności między zasadą równości narodów a jego poparciem dla włoskiej polityki kolonialnej. Podczas gdy P.S. Mancini promował prawo narodów europejskich do samostanowienia, jego koncepcja kolonizacji jako instrumentu modernizacji wydaje się niezgodna z tą zasadą. Kluczowe znaczenie ma jednak kontekstualizowanie jego myślenia w intelektualnym krajobrazie XIX w., w którym kolonializm był często uzasadniany jako środek do szerzenia postępu i cywilizacji. Paschalis Stanisław Mancini wierzył, że ekspansja kolonialna może być prowadzona w sposób sprawiedliwy i z szacunkiem dla lokalnych społeczności, bez popadania w opresyjne praktyki. Dziś stanowisko to wydaje się problematyczne i pokazuje ograniczenia europocentrycznego spojrzenia na prawo międzynarodowe, które nie uznawało skolonizowanych ludów za podmioty o równej godności prawnej. Spuścizna Manciniego musi zatem zostać poddana krytycznej

²⁹ E. Mura, *All'ombra...*, s. 165.

analizie: podczas gdy jego wkład w prawo międzynarodowe pozostaje niekwestionowany, jego poparcie dla polityki kolonialnej stanowi element niezgodny z zasadą samostanowienia narodów, dziś uważaną za kluczową w międzynarodowym porządku prawnym. W wizji Manciniego populacje afrykańskie nie były uważane za w pełni ukształtowane narody, ale raczej za skupiska klanów plemiennych, pozbawione określonej struktury państwowej i tożsamości narodowej porównywalnej z tożsamością narodów europejskich.

7. Podsumowanie

Z analizy biografii Paschalisa Stanisława Manciniego wyłania się postać prawnika, który był w stanie wywrzeć głęboki wpływ nie tylko na kontekst włoski, ale także międzynarodowy. W swojej karierze akademickiej P.S. Mancini nakreślił podstawy prawa prywatnego międzynarodowego, podkreślając znaczenie obywatelstwa jako klucza do zrozumienia i rozwiązywania konfliktów prawnych między różnymi narodami. Jego praca znalazła konkretny wyraz we włoskim Kodeksie cywilnym z 1865 r., pokazując, że jego teorie były nie tylko innowacyjne, ale także możliwe do zastosowania³⁰. Jako minister spraw zagranicznych P.S. Mancini próbował przełożyć te zasady na politykę zagraniczną, promując podejście, które uznawało i szanowało suwe-

wywarła głęboki wpływ na rozwój międzynarodowego prawa prywatnego i ochronę mniejszości narodowych. Jego wkład stanowił fundamentalny krok w budowie bardziej stabilnego międzynarodowego porządku prawnego, opartego na wspólnych zasadach. Jednak jego myślenie zawiera również elementy poddawane krytyce. Jego wsparcie dla polityki kolonialnej rodzi pytania o spójność między jego teorią równości narodów a rzeczywistością ekspansji kolonialnej. Aspekt ten pokazuje, jak silny wpływ na ówczesne prawo międzynarodowe miało podejście europocentryczne. W świetle współczesnych teorii samostanowienia możemy teraz uznać, że idee Manciniego, choć innowacyjne w jego czasach, nadal odzwierciedlały ograniczony pogląd na równość między narodami. Wartość jego myśli nie powinna być zatem oceniana w kategoriach absolutnych, ale z uwzględnieniem kontekstu. Z jednej strony P.S. Mancini położył podwaliny pod uznanie zasady narodowości w prawie międzynarodowym; z drugiej strony jego podejście do polityki kolonialnej pokazuje potrzebę ewolucji koncepcji samostanowienia, która rozwinęła się dopiero w XX w. wraz z dekolonizacją. Studiując jego myśl dzisiaj, możemy wyciągnąć ważne wnioski na temat tego, jak prawo międzynarodowe zmieniało się w czasie i jakie wyzwania pozostają w zakresie uznawania faktycznej równości między narodami.

Mancini pozostawił trwały ślad w historii prawa, jego dzieła wpłynęły na kodyfikację prawa prywatnego międzynarodowego i są istotnym punktem odniesienia dla współczesnej nauki prawa.

renność i równość między państwami. Pomimo wyzwań i oporu, zarówno krajowego, jak i międzynarodowego, jego wizja jest nadal punktem odniesienia dla współczesnej myśli prawnej i politycznej³¹.

Dziedzictwo Manciniego w prawie międzynarodowym pozostaje niezwykle ważne. Jego teoria narodowości

Paschalis Stanisław Mancini jest nie tylko postacią z przeszłości; jest także przykładem tego, jak wizja, doktryna i zaangażowanie polityczne mogą się przenikać, aby wywołać znaczące zmiany. Jego spuścizna wykracza zatem poza czas, oferując lekcje, które są nadal istotne dla dzisiejszych prawników, polityków i myślicieli, pokazując, że uczciwość i pasja mogą rzeczywiście kształtować przyszłość narodu i świata.

³⁰ Tamże, s. 137.

³¹ Tamże, s. 156.

Bibliografia

- Carle G., *Pasquale Stanislao Mancini e la teoria psicologica del sentimento nazionale: discorso commemorativo*, „Atti della R. Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche” 1889, t. 6, s. 548–567.
- Capobianco L., *P.S. Mancini iniziatore della politica coloniale italiana nella vita e nelle opere*, Genova 1933.
- Fusinato G., *Pasquale Stanislao Mancini*, Torino 1889.
- Genin V., *Pasquale S. Mancini: du laboratoire juridique national à la Fabrique du droit international (1866–1869)*, „Mélanges de l’École française de Rome” 2018, t. 130, nr 2, s. 323–332.
- Ieva F., *The Chair of International Law and Pasquale Stanislao Mancini’s Lectures in Turin*, w: *Natural Law and the Law of Nations in Eighteenth and Nineteenth-Century Italy*, red. E.F. Malaspina, G. Silvestrini, Boston 2023, s. 231–252.
- Jayme E., *Pasquale Stanislao Mancini (1817–1888): l’attualità del suo pensiero*, „Atti della Accademia Roveretana degli Agiati. Contributi della Classe di scienze umane, di lettere ed arti” 1987, t. 27, s. 23–41.
- Jayme E., *Pasquale Stanislao Mancini, il diritto internazionale privato tra Risorgimento e attività forense*, Padova 1988.
- Jayme E., *Potere politico e codificazione del diritto internazionale privato: da Mancini a Bismarck*, w: *Diritto e potere nella storia Europea*, t. 2. IV Congresso internazionale della Società italiana di storia del diritto, Firenze 1982, s. 171–184.
- Malaspina E.F., *Toil of the Noble World: Pasquale Stanislao Mancini, Augusto Pierantoni and the International Legal Discourse of 19th Century Italy*, „Clio@Themis” 2020, nr 18.
- Mancini P.S., *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti*, Torino 1851.
- Mancini P.S., *Della vocazione del nostro secolo per la riforma e la codificazione del diritto delle genti, e per l’ordinamento di una giustizia internazionale*, Roma 1874.
- Mancini P.S., *Trattative del governo italiano e convocazione a Roma di una conferenza diplomatica degli atti della convenzione in materia di diritto internazionale privato e sicurezza dei cittadini*, Roma 1885.
- Mele F., *Commissione per la revisione del diritto civile e penale*, Roma 2002.
- Mongiano E., *Gli anni torinesi*, w: *Per una rilettura di Mancini. Saggi sul diritto del Risorgimento*, red. I. Birocchi, Pisa 2018, s. 121–158.
- Morelli E., *Pasquale Stanislao Mancini da Napoli a Torino*, w: E. Morelli, *Tre Profili: Benedetto XIV, Pasquale Stanislao Mancini, Pietro Roselli*, Roma 1955, s. 49–53.
- Mura E., *All’ombra di Mancini*, Pisa 2017.
- Ortensio Z., *Pasquale Stanislao Mancini. L’uomo lo studioso il politico*, Napoli 1991.
- Pierantoni Mancini G., *Vita di Pasquale Stanislao Mancini*, w: *In Memoria di Pasquale Stanislao Mancini*, red. N.T. Brayda, Napoli 1911, s. 18–36.
- Saredo G., *Saggio sulla storia del diritto internazionale privato*, Firenze 1873.
- Toniolo S., *Pasquale Stanislao Mancini e il diritto processuale civile internazionale attuale*, „Rivista di Diritto Processuale” 2011, nr 4, s. 885–901.
- Vidari E., *Pasquale Stanislao Mancini giureconsulto*, Milano–Napoli 1889.
- Zaghi C., *P.S. Mancini, l’Africa e il problema del Mediterraneo, 1884–1885*, Roma 1955.